

117

TÁRSADALOM KUTATÁS 1993 1-2

Akadémiai Kiadó · Budapest

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19—35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest VI., Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830/33
Fax: 122-0207

Megjelenik negyedévenként

A szerkesztőbizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, **EÖRSI GYULA**, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 118-5881) és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H—1389 Budapest, Pf. 149.)

SZERZŐINK

KULCSÁR Kálmán, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, ELTE ÁJK

KUCZI Tibor, egyetemi adjunktus, BKE Szociológiai Tanszék

MAKÓ Csaba, a szociológiai tudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

GYEKICZKY Tamás, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

FLECK Zoltán, tudományos munkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

PÁSZKA Imre, a filozófiai tudomány kandidátusa, főiskolai docens, JGYTF

SZIRMAI Viktória, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

TAGÁNYI Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

TARTALOM

Tanulmányok		
5	Kulcsár Kálmán	Ideológia — politika — valóság (A kanadai alkotmányjogi népszavazás tanulságai)
40	Kuczi Tibor—Makó Csaba	A vállalkozások kollektív munkaszervezete (Egy lehetséges vállalkozói övezet csírája?)
71	Gyekiczky Tamás	Az emberi tőkeberuházások és az emberi erőforrás-fejlesztések néhány szociológiai problémája
82	Fleck Zoltán	Bíróság és politika — A bírói függetlenség jogszociológiai vizsgálatának előfeltevései
93	Pászka Imre	A fordított folyamatok alternatívái
Műhely		
118	Szirmai Viktória	Budapest a századforduló előtt — A várostervezés felelőssége
Könyvszemle		
129	Tagányi Zoltán	Neomarxizmus és antropológia. Három lengyel tudományelméleti könyv

CONTENTS

Papers

5	Kulcsár, Kálmán	Ideology — Politics — Reality
(Lessons of the Constitutional Referendum in Canada)
40	Kuczi, Tibor—Makó, Csaba	Collective Work Organization of Small Business
71	Gyekiczky, Tamás	Some Sociological Problems of the Development of Human
Capital Investment and Human Resources
82	Fleck, Zoltán	Law Court and Politics. Premises of the Study of Judges' In-
dependence by the Sociology of Law
93	Pászka, Imre	The Alternatives of the Reverse Processes
-

Workshop

118	Szirmai, Viktória	Budapest before the Turn of the Century. The Responsibility
of City Planning |
|-----|-------------------|---|
-

Book Review

129	Tagányi, Zoltán	Neo-Marxism and Anthropology. Three Polish Books on the
Theory of Science |
|-----|-----------------|--|
-

- Ricoveri, G.—Cilóna, O.—Focker, F. (1990): Labour and Social Conditions in Italian Industrial District. Geneva, International Conference on Industrial District and Local Economic Regeneration. 18—19 October, Paper No. 6
- Román, Z. (1992): Vállalkozói sikereket—erős kisvállalatokat. Budapest, Magyar Kisvállalati Társaság
- Sabel, Ch. F. (1992): Studies Trust: Building new forms of co-operation in a volatile economy. In: Sengenberger—Pyke (eds.): Industrial District and local economic regeneration. Geneva, ILO
- Saglio, J. (1991): Industrielle locale et stratégie des acteurs: Du peigne à la plasturgie dans la zone d'yonnax. Lyon, GLYSI
- Sengenberger, W.—Pyke, F. (1990): Small firm industrial district and local economic regeneration: Research and policy issues. In: Sengenberger—Pyke (eds.): Industrial District and Local Economic Regeneration. Geneva, ILO
- Sík, E. (1988): Az „örök” kaláka. Budapest, Gondolat Könyvkiadó
- Simonyi, Á. (1987): Nagyvállalatok alkalmazkodása, rugalmas kisvállalkozások Olaszországban. Budapest (kandidátusi értekezés)
- Szelényi, I. (1988): Socialist entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary. Madison, Wisconsin University Press
- Triglia, C. (1992): Italian Districts: Neither Myth nor Interlude. In: Sengenberger—Pyke (eds.): Industrial District and Local Economic Regeneration. Geneva, ILO
- Weelock, J. (1992): Autonomy and Dependence: the Flexibility of the Small Business Family in Peripheral Local Economy. Autonomy and Interdependency Workshop

KUCZI, TIBOR—MAKÓ, CSABA

COLLECTIVE WORK ORGANIZATION OF SMALL BUSINESS

Summary

This paper reports the findings of research carried out in a village near Budapest, where the authors have found a particular type of economic organization corresponding in many respects to what is known as the industrial district phenomenon in the literature on the subject.

According to the widely shared view of both Hungarian and foreign experts, the current economic transition and the related economic development could exclusively be based on the individual competitive behaviour of the economic agents. Our research experiences suggest that parallel to the individual competitive behaviour, the combination of the competitive and co-operative economic behaviour could also be efficient. Individuals do not always have the necessary professional, financial and organizational skills for their future business.

The investigation carried out in the "I" village, discovered a large number of organizationally unrelated joiners who behaved as a structured group because their relations were regulated by numerous non-economic institutions. The participants in the Project (collective organization of small business owners) constitute three functionally distinct groups. Entrepreneurs belonging to these groups were characterized by similar careerpaths, type of skill and acquisition of skill, too.

The relations and transactions among the participants in the Project are regulated not only by economic, but non-economic incentives or values. Three types of values play key role in the social integration of the entrepreneurs: the narrowest of it was the professional values and the larger one is the trust relation binding together participants, and finally the most comprehensive value of cooperation was the common ethnic origin.

GYEKICZKY TAMÁS

AZ EMBERI TŐKEBERUHÁZÁSOK ÉS AZ EMBERI ERŐFORRÁS-FEJLESZTÉSEK NÉHÁNY SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁJA*

Az emberi erőforrások fejlesztése és az emberi tőkeberuházások a társadalom különböző síkján játszódtak le.¹ E tézisünk, amely kiindulópontként szolgál elemzéseink számára, az emberi tőke és az emberi erőforrások társadalmi viszonyainak eltérő szerkezetére, vonatkozási rendszereik, szervezeti és intézményes formáik különbözőségére utal.

Az emberi tőkébe történt beruházások a gazdasági rendszer növekedését, hatékonyságának emelkedését, a gazdasági rendszerben szerveződő racionális cselekvési stratégiák eredményességének javulását célozták meg. Az emberi tőkeberuházások a „a gazdasági RENDSZER”-ben értelmezhetőek, még akkor is, ha e „rendszerimmanens stratégia” számos, a rendszer ön(ki)fejlődésétől idegen elemet (tudás, az ember pszichikai—fizikai képessége) vont be innovációjába.²

Az emberi erőforrások kibontakozásának terepét a TÁRSADALOM INTEGRÁCIÓI (Soziale Integrationen) jelentik. Jóllehet az emberi erőforrásokok fejlesztése a gazdasági rendszer működését a nagyobb fokú hatékonyság irányába mozdította el, mégis azokra a társadalmi kapcsolatokra vonatkozott, melyek a társadalmi rendszerek közötti közvetítő (integrációs) terekben, azok intézményesült vagy nem intézményesült viszonyaiban működtek. Az emberi erőforrásfejlesztések során továbbá azok a társadalmi mezők alakultak át, ahol az (egyéni és társas) emberi cselekvések normái, értékei és motivációi szerveződnek. Ennek bizonyítéka az a tény is, hogy az emberi erőforrások fejlesztésének hatására létrejött új társadalmi viszonyok (megjelenésük az egészség, az emberi képességek, a tudás, a motivációk stb. területei) a gazdasági rendszer autonóm logikájába (amelynek szervezője a PÉNZ), nehezen, esetleg többszörös áttételek segítségével illeszthetőek csak be.

A második világháborút követő modernizáció során így nemcsak az oktatás, az egészségügyre stb. fordított beruházások volumene nőtt, hanem kialakultak az emberi viszonyok (human relations) intézményes mechanizmusainak új formái is. Az új társadalmi viszonyok a hagyományos modernizációs elméletek keretei között nem elemezhetőek, mivel egy olyan új típusú modernizáció eredményei, ahol

* E dolgozat egy nagyobb munka része, amelyben a szerző az emberi erőforrások fejlesztésének és az emberi tőkeberuházásoknak szociológiai—társadalomtörténeti kérdéseivel foglalkozik. A könyv írása során felhasználtuk a jelenleg folyó OTKA kutatásunk empirikus tapasztalatait is.

a változások mögött az emberi tőkeberuházások és emberi erőforrás fejlesztések álltak. E folyamat titkait a modernizációs elméletek eddig nem tudták feltárni.³

Tézisünk bizonyításaként fel kell idézni a *gazdasági rendszer, a társadalom*, illetve az *integráció* fogalmait. Az emberi tőke és az emberi erőforrások közötti különbség, valamint az új modernizációs pálya sajátossága e fogalmak segítségével értelmezhető. Mivel a hazai irodalom mellett a külföldi szakirodalom is bőséggel rendelkezésünkre áll, a következőkben csak a számunkra releváns folyamatokra hívjuk fel a figyelmet.

1. A gazdasági rendszere és az emberi tőkeberuházások

A gazdasági rendszer a szociológia egyik legtöbbet idézett, elemezett és vitatott fogalma. Mi azzal a véleménnyel értünk egyet, amely szerint a gazdaság zárt, autopoetikus (Luhmann) „önmagára vonatkozó” (Selbstreferenz) rendszer. Működésének feltételeit a pénznek, a gazdaság általános kommunikációs médiumának közvetítésével önmaga teremti meg... „minden gazdaságilag releváns akció, és csak azok, melyeknek gazdasági relevanciájuk van, a pénzre vonatkozik” (Luhmann, 1988., 625. o.). A gazdasági rendszer fenntartásának, reprodukciójának, környezetben intézményesülő kommunikációjának közös bázisa a „fizetés” (Zahlung). Végtelen láncolatként, különböző cselekvési célokat integrálva a pénz kiadás/javak (szolgáltatások) megszerzése — mint egymásra vonatkozó csere-folyamat — uralkodik a gazdaság minden területén. A kölcsönös fizetésre épülő kapcsolatok egyfelől sokoldalúan tagolt (differenciált) gazdaságimmanens formákban öltenek alakot, másfelől lehetővé teszik a gazdasági rendszer nyitását, annak „nyitott rendszerré válását”. A nyitott gazdaság a környezethez (Umwelt) saját kommunikációs médiumán (pénz) keresztül kapcsolódik, környezetének számos elemét vonva be így a pénz (kiadása a fizetés) működési körébe (és logikájába). A nyitás megkettőzi (külső és belső vonatkoztatási rendszerek kialakulásával) a gazdasági rendszer önmagára vonatkozó referenciáit, valamint a környezet további differenciálódásához, és a pénz logika expanziójához vezet.

Környezetébe a gazdasági rendszer a nyitottság—zártság; függés és függetlenedés egyensúlyának megteremtésével — amit a pénz kommunikációs médiumként közvetít — integrálódik. „A (gazdasági — Gy. T.) rendszer a rendszer-környezettel szembeni függésének és/vagy függetlenségének útján az utolsó lépést az ipari társadalomra történő áttéréssel tette meg, s e lépés amennyire előnyös, annyira visszafordíthatatlan. Ez többek között azt is jelenti, hogy a föld (mint ahogy a többi erőforrás is) és a munka csak a pénzre cserélhetőség kedvéért létezik. Csak most lett a gazdaság egy sokoldalúan tagolt (ausdifferenziert) és minden elemében monetáris formában integrált rendszer, olyan rendszer, amely a saját reprodukcióját is meghatározza. A társadalom saját gazdaságával kapcsolatban minden felelősségről lemondott, és nincs többé már olyan fellebbviteli fórum sem (ami egy felső réteget jelentene), amihez e felelősség felerősítése érdekében fordulni lehetne” (Luhmann i. m. 52—63. o.).

A nyitottá váló gazdaság a környezetben létező és működéséhez elengedhetetlenül szükséges forrásokra kiterjeszti saját diszpozícióit. A forrásokat, működése előfeltételeit, bevonja reprodukciójába, sokoldalúan tagolt rendszerének más és más pontjába integrálva őket. A pénz médium uralmának alárendelve megváltoztatja a források „tulajdonságát” is. A gazdaságban — mint egy belsőleg tagolt rendszerben (*The Same is Different* — írja Luhmann) — a pénz bázisán különböző viszonyok, struktúrák, rendszerek alakulnak ki. Felerősödő önreprodukciójuk, növekvő komplexitásuk eltérő rendszervezérlési logikákat, működési feltételeket és formákat hoz létre. A gazdaság belső differenciálódása (Binnendifferenzierung) a gazdasági rendszer egészének szerveződését, működési mechanizmusát is átalakítja, mivel egy sokoldalúan tagolt gazdaság saját környezetébe is csak sokoldalú kapcsolatokon keresztül tud integrálódni. „Csak ha a gazdaság egyáltalán vállalkozásokra, és fogyasztói érdekekre tagolódt, továbbá alárendelődt a piac mérceinek, csak akkor képes egy üzem (Betrieb) saját piacait felkutatni, s a kialakult érdektagolódásból hasznot húzni” (Luhmann i. m. 139. o.).

A gazdaság belső differenciálódása *specializáció*. Specializáció abban az értelemben, hogy gazdaság sokoldalúan tagolt rendszerében kialakult részkomplexitások a környezet egy-egy körülhatárolható, konkrétan meghatározható területéhez (Umweltausschnitt) kapcsolódnak. E viszonyok mentén új rendszeradaptációs mozgások formálódnak. A specializáció így nem a rendszer és környezet komplexitásának leépülése, hanem egy sajátos környezet — rendszer kölcsönhatás. E kölcsönhatásban formálódik a gazdaság és a környezet közötti kommunikáció is.

A gazdasági rendszer belső differenciálódása történeti folyamat, miként a pénzlogika uralkodóvá válásáé is. Mindkettő az ipari forradalom korára nyúlik vissza. „A XIX. század elején a pamutiparban bekövetkező technológiai változások hozták létre az urbanizáció feltételeit, az ipar központosítását és a gazdasági közösségek elszemélytelenedését” — írja Smelser. (Smelser, 1959, 406. o.). A gazdaság aktorai a szükségletkielégítés — pénz — fizetés körforgását (jogilag, politikailag) legitimmé téve a változások addig soha nem tapasztalt sorozatát indították el. Az átalakulás a társadalom minden területét érintette, s megalkotta a modern fejlődés forгатókönyvét. Elkezdődött a politikatörténet új szakasza, a modern képviseleti demokráciák kora (parlamenti reformok, politikai pártok alapítása). E folyamat mint a „tagoltta válás” és komplexitás együttese értelmezhető. „Egy társadalmi egység (unit) akkor jön létre, ha ...az új struktúra sokkal tagoltabban épül fel, mint a régi. Az új egység jóval specializáltabb lesz, funkciói hatékonyabbak, mint a régié. Végül, a rendkívüli fejlődési szakasz után az új egység konszolidálódik a társadalmi rendszerben, rutinalizálódva ezáltal” (Smelser i. m. 402. o.). A gazdasági rendszer és a környezete közötti differenciálódás, a függetlenedés, a belső/külső tagolódás történeti folyamatai szükségessé tették a gazdaság (és egységei) vezérlésére alkalmas „programok” kialakítását. A program egyfelől reakció a külső/belső környezet mozgására, másfelől a jövőre vonatkozó „vezérlési terv” (Luhmann i. m. 170. o.). A program minden egyes rendszerben

az adott rendszer kommunikációs nyelvén íródik — ez a gazdaság esetében a pénz — e „rendszer-specifikus” kódban fogalmazza meg a rendszer döntési, választási alternatíváit. A program a célok terepe, a *rendszer-racionalizációk* működésének kerete. A cél — programmegfogalmazás a környezet komplexitását „redukálja” ugyan, ám a rendszer előfeltételeinek bővítésére (vagy ennek lehetőségére) is vonatkozik. A rendszer racionalizációja ebből a „leegyszerűsített” sajátos programvezérlésből alakul ki. „A problémamegoldás általános kommunikációs eszközei lehetővé teszik — a sajátos célok együttes hatását is figyelembe véve — a rendszer racionalizációját, még meghatározott hiányfeltételek keretei között is” — mondja Luhmann (Luhmann i. m. 144. o.). E hiány lehet a pénz, a hatalom vagy egyéb gazdasági feltétel (munka, erőforrás) hiánya. A hiány a gazdaság belső és külső környezetében egyaránt megjelenhet, így a racionalizáció reflexió a környezet állapotára, annak tagoltságára. Ezek miatt a racionalizáció a hiány leküzdésének „vezérlési terve”, a rendszer programja pedig sajátos válasz a környezet kihívására. A hiány pótlásának terve (a program) a gazdasági rendszer piachoz kötődő stratégiáit is tartalmazza. Ennek egyik oka, hogy a program a piacon zajló fizetések véget nem érő (abbahagyhatatlan) láncolatára támaszkodó kommunikációs kódban íródott (pénz). Másik oka, hogy a piac képviseli, megjeleníti, pénzben láthatóvá teszi azokat a hiányokat, melyek leküzdésére a programot kidolgozzák. A hiányok a gazdasági rendszer korlátai, a piac pedig e korlátok „tudatosítója”.

A piac nem a gazdasági rendszer külső adaptációs rendszere, hanem a gazdaság integráns része, a gazdaság *belső korlátja*. Ebben az értelemben a gazdaság belső környezete (innere Umwelt). „Mint piacot, a gazdasági rendszert alkotó rendszerek gazdasági környezetét úgy lehet felfogni, mint ami minden egyes egyén számára más és más, végül azonban mindenkinek ugyanaz. A piac fogalma tehát nem jelöl rendszert, hanem egy környezetet, de a környezet mint egy rendszer, ebben az esetben mint gazdasági rendszer, tagolható. Mint piac magával a gazdasági rendszerrel együtt saját aktivitásának központja lesz...” (Luhmann i. m. 94. o.).

A piac, mint belső környezet nem azonosítható a gazdasági szervezeti és intézményes mozgásaival. A piac a gazdasági aktorok cserét, kooperációt és a konkurenciát kifejező kapcsolatainak (tagolt) együttese (Luhmann, 1988. 106. o.). A piac viszonyairól az árak tudósítanak, bennük „kommunikálódik” a gazdaság és (belső) környezetének viszonya. Az árak döntések, a vezérlési programok alapjai, de a jövőre vonatkozó optimalizációs kalkulációk bázisai is. „Az ár meghatározható, mégis a gazdasági rendszer különböző résztvevői számára mást és mást jelent. Az ár tehát az általános differenciálódás paradoxonának újrafogalmazása, operacionalizációja. The Same is Different” (Luhmann i. m. 110. o.). Az árak, mint igazodási pontok a gazdasági rendszer „megfigyelője” számára különösen fontosak. A megfigyelés eredményétől függhet a megfigyelőnek — mint aktornak — a gazdasági aktivitása. Fizet, ha az ár megéri, és nem fizet, ha nem. Így az árak alakulásától függ a gazdaság biztonsága, hiszen ha sok „nem fizetés” fordul elő, akkor a gazdaság folyamatossága veszélybe kerül. Az emberi tőkébe való beruházások a

gazdasági rendszerbe „gazdaságon kívüli” forrásokat (tudás, egészség, információ) vontak be. E források a gazdaság részeként — tőkeként felhalmozva — hasznolt, profitot hoztak. Az emberi tőke a piac és a pénzben kifejezett befektetések/nyereségek arányának kalkulálásával (programozásával) integrálódott a gazdaságba. Az emberi tőkébe való befektetések a gazdasági rendszer általános kommunikációs médiumának nyelvén íródtak, „átfordítva” egy tőlük idegen rendszer-integráció kódjára. A tudás, egészség, információ, mint tőkejavak, ebben a relációban csak a pénzben kifejezhető értékük (illetve megtérülési és haszonkulcsuk) miatt fontosak, minden más szempontból nézve közömbösek. A gazdaság, mint a pénzben és a fizetéseken alapuló rendszer, az emberi tőkejavak társadalmi tulajdonságát megváltoztatja, kódjait átírja, értéküket új definíció alapján határozza meg. E tőkejavak a gazdaságba integrálódva kialakították rendszer-kapcsolataik új formáit, létrehozták saját gazdasági struktúráikat. Az „átalakulás” eredményeképpen aktoraik, intézményeik, szervezeteik, normáik és értékeik (mint a gazdaság önálló részintegrációi), közreműködnek a gazdasági rendszer és környezete kommunikációjában, részesei a gazdaság és környezete között zajló függés és függetlenedés folyamatának. Mint tőkejavak részt vállalnak a gazdasági rendszer önmagára vonatkozó előfeltételeinek „termelésében”. Az emberi tőkejavak számos eleme beépül a gazdaság külső környezetébe, ezért a gazdaság reprodukciója egyre nagyobb mértékben a tudás, képesség, egészség minőségétől, aktivizálhatóságuk mértékétől függ. A gazdaság belső környezetéhez kapcsolódva (piac) az emberi tőkejavak alárendelődnek a piaci logikának (pl. az egészség és a betegség gazdasági értékeinek meghatározásával), ám ezzel „piacosítják” az emberi tőkejavak és szolgáltatások hiányát is. A gazdasági rendszer belső differenciálódása struktúrálja az emberi tőke viszonyait. Nemcsak az emberi tőke aktorok számának növekedése, hanem az emberi tőkeviszony egyre sokoldalúbbá váló újratermelése is e differenciálódás eredménye. Az emberi tőkejavak tagoltsága és a környezethez való sokoldalú kapcsolódása a gazdaság — luhmanni értelemben vett — „rendszer-racionalizációjának” bázisa.

Láttuk, a gazdasági rendszer vezérlési programja arra vonatkozik, miképpen lehet a belső/külső környezetből egyre több erőforrást felhalmozni, akkumulálni, és nyereséggel működtetni. A célok megfogalmazása, az alternatívák kidolgozása racionális válasz az erőforráshiány leküzdésére. A gazdaságossági számítások, a pénzben kifejezett „kalkulatív” tervek (programok) a hiány megszüntetésének lehetőségei. Az emberi tőkejavak kalkulációja a gazdaság és környezete(i) „párbeszédében” formálódó vezérlési programok (racionalizációinak) kidolgozásakor meghatározó szerephez jutott. Mivel a gazdasági növekedés bázisai az emberi tőke beruházásainak növelése, ezért a modern gazdaságok rendszervezérlési programjainak főként arra kell válaszolni, miképpen lehet egyre több emberi erőforrást emberi tőkeként felhalmozni. A rendszer egészére vonatkozó programkészítés mint „racionalizáció” egyre inkább meghatározóvá válik, hiszen az emberi tőke aktorainak terveit is növekvő mértékben e kalkulatív logika uralja. Másképpen fogalmazva a rendszer- és aktorvezérlés stratégiái — a pótlólagos erőforrás bevo-

násának kényszerétől hajtva — egyre inkább racionálisabbá válnak. A gazdaság — rendszerelméleti értelemben felfogott — racionalizációja tehát az emberi tőkeberuházások révén rohamosan halad előre.

Az emberi tőkeberuházások a „rendszeracionalizáció” képviselői, s a gazdaság mozgásterét növelve a gazdasági rendszer nagyobb nyitottságát készítik elő. A nyitottá válást egyfelől megalapozza e programok pótlólagos forrásbevonáson munkálkodó stratégiája. A források egyre bővülő köre egy tagoltabb, sokoldalúbb (komplexebb), külső-belső környezetéhez több szálon kapcsolódó gazdaság kialakulását teszi lehetővé.

A nyitottá válás „kényszere” másfelől az emberi tőkejavak használatának és elhasználódásának törvényszerűségein alapul. Az erőforrások felhasználása ugyanis elhasználás, ami újabb hiányokat szül. Ezek újabb hiánypótlási programokat hívnak életre, újabb piaci stratégia kidolgozását (belső környezetbővítést) követelve. Az újabb (pótlólagos) erőforrások bevonása mellett — emberi tőkéről lévén szó — azonban egyre nagyobb mértékben kell gondoskodni a források (előfeltételek) újratermeléséről, mivel az emberi tőke karbantartása főként rövid távú (napi) beruházási ciklusokon alapul. Az emberi tőke azonban hosszú távú beruházásokat is igényel, ezért stratégiai tereveket kell kidolgozni az emberi tőkejavak hosszú távú karbantartására. A gazdaság önmagára vonatkozó előfeltételeinek termelése az emberi tőkejavak esetében végeredményben a társadalmi integrációk innovációját kényszeríti ki, elhalványítva, majd kitágítva azt a határt, ami gazdaság és társadalom között feszül.

Az elmondottak alátámasztják, hogy az emberi tőke felhalmozásának, felhasználásának stratégiai tervei növelik a racionalitás (társadalmi) gazdasági mozgásterét. A racionalitás megjelenik a gazdasági aktorok emberi tőkejavak vásárlásában mutatott pénzkidadási szokásaiban, de nyomon követhető a gazdasági rendszer „társadalmi észlelésében” is. A gazdaság, mint komplex társadalmi rendszer „észlelésének”, megfigyelésének, leírásának területe a közgazdaságtan. A közgazdaságtan „reflexív racionalitása”, amellyel a gazdasági rendszer és környezetének változó viszonyaira reagál, jelentősen hozzájárult az emberi tőkeberuházások programjainak, mint gazdasági stratégiáknak, kidolgozásához. Terepe lehet különböző célmeghatározásoknak, eredményei lecsapódhatnak konkrét tervekben. Ilyen „reflexív racionalitás” az emberi tőke elmélete is, amely a gazdaság egyre nagyobb függetlenségéből fakadó erőforráshiány pótlásának stratégiai terve. Válasz arra a kérdésre, hogyan lehet a gazdaságba töle idegen logikával rendelkező erőforrásokat bevonni, mi módon lehet a gazdaságot társadalmi előfeltételeinek újratermelésére kényszeríteni.

2. Az emberi erőforrások problematikája

Az emberi erőforrások fejlesztésének terepe a társadalom. A társadalom, mint integrációs rendszer, ami nem azonos a társadalmi rendszerek összességével vagy közös környezetükkel. A társadalom síkján az egyes társadalmi rendszerek

belső aktorainak (nem rendszerimmanens) kommunikációs, kooperációs, konfliktusos kapcsolatai szerveződnek, a rendszerek és környezetük külső/belső viszonyai manifesztálódnak. A társadalmiság rendszere (Sozialsystem) mint a társadalom rendszerei mellett, mögött, bennük, együtt létező átfogó rendszerszerveződés (Subsystem) definiálható. Részei azok az emberi interakciós kapcsolatok is, amelyekből a társadalom fejlődésének őskorában kialakult. A társadalom „tagjai vagy mint cselekvők (akik célokkal, ideákkal, attitűdökkel rendelkeznek), vagy mint egy másik cselekvő önmagára vonatkoztatott orientációjának tárgyai” léteznek. (Parsons, 1975. 17. o.)

A társadalom a természetiség, a személyiség, az egyes társadalmi alrendszerek, és a kultúra integrációban szerveződik. Ezen integrációk mint „miliók”, mint egymással is variábilis faktorok alkotják a társadalmi cselekvések különböző te-repeit.

A társadalom központi eleme az „alakot öltött, normatív REND”. E rend, mint a társadalom tagjainak „korporációja”, kollektívan szerveződik. A REND értékekből, normákból, szabályokból áll, valamit ezek legitimációját biztosító kulturális „miliókból”. A társadalom és az egyéni cselekvő közötti kapcsolat egyfelől a társadalom „determinációs készletéből” (motivációk), másfelől az individuum szempontjából fontos elvárásokból tevődik össze. (Elégedettség, teljesítmény elismeretése.) Kölcsönös viszony, ahova a társadalmi integrációk elsajátítása (szocializáció) éppúgy beletartozik, mint az egyén státuszainak, pozícióinak elismerése, megerősítése.

A társadalom a közösségekben (Gemeinschaft) testesül meg. A közösség a szolidaritáson alapul, s tagjait pontosan meghatározható tagsági státussal definiálja. A tagsági státust olyan normatívák szabályozzák, melyek legitimációs bázisa a kultúra. A normák, értékek mellett a kollektivitás és a szerep a társadalom struktúrális komponensei. Az értékek legfontosabb funkciója a társadalom integrációinak fenntartása, a normáké az értékek megvalósulási folyamatának biztosítása. A kollektivitás a társadalmi célok elérését garantálja, míg a szerepek a társadalom adaptációs rendszerének működését. A társadalom az interakciós folyamatokban él, amelyek a nyelvnek, az írásbeliségnek, a különböző kommunikációs médiumoknak társadalmi „konstrukciói”. A szimbólumok terepe, az univerzális kódoké, és/vagy azoké a szimbólumokban megfogalmazódó magatartási parancsoké, amelyek mint „normatív struktúrák” a társadalom tagjainak különböző „cselekvési utasításokat” közvetítenek. A társadalom a „kommunikatív cselekvések” terepe (Habermas). A társadalomban azonban olyan egyértelmű kód, kommunikációs médium, mint a gazdaságban a pénz, nem működik. A társadalmiság szintjén ezért magának a kommunikációs szabályoknak, a kommunikatív cselekvések „megértési és vonatkoztatási” keretének a kommunikálása történik. A megértő cselekvés, a kommunikációs konszenzus megteremtése útján társadalmi konszenzushoz vezethet. E konszenzus a társadalmi értékek elsajátításához (szocializáció) éppúgy szükséges, mint a társadalmi REND normáinak érvényesüléséhez.

A kommunikáció a társadalmi problémák „meghatározásának” szabályait, kereteit, feltételeit is magában foglalja. Lehetőséget teremt egy „magasabb fokú társadalmi racionalitás”-ra. Erre azonban csak a társadalom egésze által kiváltott környezeti problémák (Umweltproblemen) esetében van esély, és csak akkor, ha e problémákról a társadalom valóban kommunikál.

Az emberi erőforrások fejlesztése a társadalom síkján zajlik, s nincs alárendelve a pénz — mint média és kommunikációs forma — kódrendszerének. Programjait a társadalom síkján szerveződő értékek és az értékek megvalósítását biztosító normák vezérlik. Ezek szerint az ember egészsége akkor is fontos (érték), ha nem hajt azonnal gazdasági hasznot. Az emberi erőforrások fejlesztésére tehát akkor is sor kerülhet, ha sem profit, sem pénzben kalkulálható előny nem jelentkezik. Az *emberi erőforrások, mint emberi erőforrások nem fordíthatók át a pénz nyelvére. Amennyiben átfordítják, már emberi tőkéről van szó, amely egészen más szabályoknak rendelődik alá.* Nem ítéltető meg a pénz mércéjén sem, ami gyakran nem kis bosszúságot okoz a „tisza közgazdaságtan” híveinek. Az *emberi erőforrások nem (társadalmi al-) rendszerspecifikusak.* Komplexitásuk stratégiai elemzések, gyakorlati fejlesztési programok által ugyan szétbontható, elemei egyik, vagy másik társadalmi rendszerbe beilleszthető, ám ekkor e folyamatok már nem az emberi erőforrások, hanem a rendszerintegrációk logikáját követik.

Az emberi erőforrások a társadalom szintjén a *társadalmiság* bázisai. Értékek, normák, a társadalmi kollektív rendet védő definíciók. Kifejezhetnek olyan törekvéseket, magatartási szabályokat, hordozhatnak olyan motivációkat is, amelyek egy-egy társadalmi rendszer számára kifejezetten nem kívánatosak, ellenségesek, vagy semlegesek. Szolidaritás az individualitással szemben, s az individuum méltósága a „beszélő géppel” szemben. Az emberi erőforrások a társadalmi integritások alapjai, a társadalmi konszenzus közvetítői. „Problématudatosítások”, amennyiben a társadalom egésze (reprodukciója) szempontjából sorsdöntő kérdésekre orientálják a megértést (pl. az életmód, szociális helyzet hangsúlyozása a gazdasági/politikai siker—sikertelenség mércéje helyett). Racionalizációk, mivel a társadalom egésze külső/belső környezetének viszonyát fogalmazzák meg (pl. egészségvédelem a modern medicinával szemben). A konszenzust és kooperációt irányító normák, utasítások alapjai, a társadalmi integráció képviselői a rendszerintegrációval szemben. Elősegítik (pl. a képzés, az iskolázottság emelkedése révén) a társadalmi problémákról történő gondolkodás stratégiainak fejlesztését.

Az *emberi erőforrások a társadalom szintjén tagoltak.* Differenciálódásuk leképezi a társadalmi integrációk alakzatait, formáit és struktúráit. A társadalmi tagoltság vonatkoztatási keret, a differenciálódás nem töri szét az erőforrások komplexitását. Így más oldala, vonatkozása kerülhet előtérbe különböző szituációkban (a család például — ellentétben a munkahellyel — nem a képzettséget, hanem mondjuk az empátiát preferálja) anélkül, hogy egységük megsérülne. A differenciálódás és integrálódás folyamata a társadalom szimbólumrendszerében is megjelenik. E mezőben formálódnak azok az ellentmondások is, melyek akár

mint értékek, akár mint normák, akár mint alternatívák válnak láthatóvá. Úgy tűnik, mind az emberi tőke, mind az emberi erőforrások leírásakor idealizáltunk. Kétségkívül a kérdések és problémák egyik oldalára helyeztük a hangsúlyt, ám nem felejtettük el, hogy a modern társadalmak történetét drámai fordulatok, konfliktusok, és megválaszolatlanul hagyott kihívások is jellemzik. Egy lehetséges értelmezési paradigma vázlatának rögzítésére törekedtünk, talán ezért hanyagoltuk el az általunk leírt folyamatok ellentmondásainak elemzését.

Az emberi tőkéről és az emberi erőforrásokról szóló fejtegetésünket lezárva még egy problémára szeretnénk felhívni a figyelmet: az emberi tőke és az emberi erőforrások közötti kapcsolatra. Számos szerző — például *Alex⁴* — úgy véli, az emberi erőforrások az emberi tőke bázisai, hátterei, olyan kosarak, ahonnan bizonyos gazdaságilag releváns erőforrások a gazdaság igényeinek megfelelően bárkikor lehívhatóak. E folyamatot mi egyáltalán nem tekintjük automatikusnak. Az emberi erőforrások és az emberi tőke között olyan „fordító mechanizmus” működik, amely szabályaival, struktúráival meghatározza a fordítás egész menetét, eldönti sikerét, vagy sikertelenségét. E transzformációs mechanizmus leírására — úgy véljük — a szociológiai irodalomban *Pierre Bourdieu* tett kísérletet. A fordító mechanizmus ebben az interpretációs keretben önálló működési logikával rendelkezik, s intézményei szelekciós szűrőként hatnak. A társadalmi tőkék (mint „szociostruktúrák”) a társadalmi idő (a kulturális tőke történeti felhalmozása) vagy a társadalmi struktúra (egyenlőtlenségi rendszer) folyamatai szabályozzák a fordítás menetét.⁵

JEGYZETEK

- 1 Az „emberi tőkébe való beruházás” az angol „Human Capital Investment”, az „emberi erőforrások fejlesztése” pedig a „Development of Human Resources” kifejezés tartalmát takarják. Amíg az emberi tőke fogalma viszonylag jól definiált a szakirodalomban, az emberi erőforrásokkal már korántsem ez a helyzet. Egyfelől a munka- és vezetéstudományok fogalmai közé tartozik, másfelől egy parttalan, mindenre alkalmas fogalomként használják. Tanulmányunkban kísérletet teszünk arra, hogy a két fogalom különbségét leírjuk, s ezzel használatukat a szociológia számára megkönnyítsük.
 - 2 Gazdasági rendszer felfogásunkban *Niklas Luhmann* koncepciójára támaszkodunk. Elméleti magyarázó modell választásunk kapcsán több kérdésben állást kell foglalnunk, mivel maga a luhmanni koncepció is számos problémát vet fel. *Luhmann* értelmezve legelőször arra hívnánk fel a figyelmet, hogy az elmélet történetileg változó, s a szisztematikusságra való minden törekvés ellenére különböző időpontokban más és más kategória vagy probléma áll (a figyelem) középpontjában. *Luhmann* továbbá a parsonsi cselekvéseméleti tradíciókkal szakított, bár egyik tanulmányában lehetőséget lát az általa képviselt rendszerelmélet és a cselekvésemletek összekötésére.
- Luhmann* szociológiájában tehát fogalmi szinten is másról van szó mint elődjeinél, így fogalmi is egyszerűen mást jelentenek. Pl. a racionalizáció vagy a cél fogalma a rendszer (általános és szakszociológiai — bár ez nem jó kifejezés) kategóriája, nem pedig a — mondhatnánk *Parsons* alapján — a rendszerhez tartozó cselekvőké (vagy cselekvéseké). A luhmanni szociológia természetesen önálló gondolkodási rendszer, nem egyszerűen *Parsons* kritikája. Ezt fogalmi szinten olyan fogalmak kidolgozása jelzi, mint az autopoetikus rendszer, vagy a rendszer önmagára vonatkozó „előfeltétel-termelésének” fogalma (Selbstreferenz), melyekre elég nehéz a magyar nyelvben megfelelő szavakat találni.

A gazdasági rendszer elemzésekor azonban úgy tűnik *Luhmann* nem volt következetes önmagához. A gazdasági rendszer alapkategóriája ugyanis — a fizetés — mindenképpen cselekvés-elméleti kategória, még akkor is, ha nem csak egyéni (élő személy) aktorok fizetnek (hanem pl. bankok), s még akkor is, ha *Luhmann* számára a fizetés folyamata, mint rendszeren belüli kapcsolatot volt a döntő. A gazdaság elemzését az itt vázolt elméleti jellegű problémák ellenjére mégis újszerűnek tartjuk — pl. a piac, vagy a pénz leírását — s alkalmas háttérnek a konkrétabb gazdasági elemzések számára.

- 3 A modernizációs irodalom részletes elemzését és kritikáját a szerző a már idézett dolgozatában részletesen elvégezte. Itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek az elméletek sajátos szervezeti és intézménycentrikus, főként a politikára koncentráló, elvont és történelmietlen szemléletmódjuk miatt a második világháború utáni modernizációs utat nem tudták korrekt módon bemutatni. Jóllehet számos szerző tisztában volt az oktatás, a képzés, az emberi tőkeviszonyok fejlődésének fontosságával, a modernizációs elméletek mégsem kezelték e fejlesztési programokat jelentőségüknek megfelelően, s nem vonták le e fejlődési út elméleti konzekvenciáit sem.
- 4 *Alex* felfogásában az emberi erőforrások az emberi tőke bázisai, ám közöttük számos fordító mechanizmus létezik. E fordító mechanizmus az emberi erőforrások fejlesztésével együtt maga is alakítható, sőt fejlesztésük az emberi erőforrások fejlesztési programjaiban kell hogy helyet kapjon. A „fordító mechanizmus” mindegyik elemének számos előfeltétele — pl. szervezeti, hierarchikus, normatív — létezik. A transzformáció sikeréhez — *Alex* szerint — nem fér kétség, az emberi tőke konfliktus nélkül „állítható” elő az emberi erőforrások fejlesztésével.
- 5 *Pierre Bourdieu* tisztán és világosan fogalmazza meg koncepciója és a „Human Capital” iskola közötti különbséget. A „Human Capital” iskola által használt fogalmak szerinte csak azokra „a beruházásokra vonatkoztak, melyek pénzben kifejezhetőek vagy pénzre közvetlenül átválthatóak, mint a tanulás költségei vagy a tanuláshoz szükséges idő pénzügyi összetevői. Ezen kívül nem tudták megérteni annak a jelentőségét, hogy mit jelentenek a mindenkori gazdasági és kulturális beruházások a különböző osztályok és aktorok számára, mivel nem elemezték szisztematikusan azoknak a különböző profitesélyeknek struktúráját, amelyeket a különböző piacok a mindenkori befolyási övezetek nagysága és struktúrája alapján felkínálnak. Az iskolai beruházás stratégiáit nem kötötték össze más nevelési stratégiákkal és a reprodukciós stratégiákkal rendszerének komplex elemzésével.” (*Bourdieu*, 1983., 186. o.) *Bourdieu* a tőke fogalmat számos helyen használja, így például az alsó fokú iskolai tőkéről, vagy művészi tőkéről egyaránt beszél. (*Bourdieu*, 1987)

IRODALOM

- Alex*, A. V.: Human Capital Approach to Economic Development London, 1963
Bourdieu, P.: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: *Rienhard Kreckel* (szerk.): Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt, Sonderband, 2. Göttingen, 1983
Bourdieu, P.: Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. Frankfurt am Main, 1987
Luhmann, N.: Zweckbegriff und Systemrationalität. Tübingen, 1968
Luhmann, N.: Die Wirtschaft der Gesellschaft. Frankfurt am Main, 1988
Parsons, T.: The Social System. London, 1970
Smelser, N. J.: Social Change in the Industrial Revolution. London, 1959

GYEKICZKY, TAMÁS

SOME SOCIOLOGICAL PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL INVESTMENT AND HUMAN RESOURCES

Summary

The author attempts to separate the concepts of human capital and human resources. While the definition of the concept of human capital is unambiguous in the literature on economics, the same does not apply to the concept of human resources. The concept of human resources has become unlimited as a tool of management science and ergonomics, hence it has become unsuited for analysis.

The basis of sociological definition is systems theory. On this basis the concept of human capital contains those processes of 'systems rationalisation', which have promoted the organisation of the economy into a system, and have organised the evolution and functioning of the systemic integration of the economy. Whereas the plane of human resources is the world of social integrations. It is the ensemble of those social processes which safeguarded the maintenance and strategic development of social integrations.